

A LÍRAI KICSINYÍTÉS STILISZTIKÁJA

(József Attila költészete alapján)

Írta: TÖRÖK GÁBOR

1.1. Mi a kicsinyítés? A *kicsinyítés* szakszó a magyar nyelvészetben, úgy látszik, több jelentésű. Alaktani jelentése az elterjedtebb. Így nevezik a denominális nomenképzésnek azt a fajtáját, amelyben névszói tőhöz (relatív tőhöz) kicsinyítő képző (képzőbokor) járul. A stilisztikában a szó jelentése más. ZLINSZKY ALADÁR és követői szerint a kicsinyítés a nagyítás, a túlzás ellentéte, mintegy fordított előjelű hyperbola; használatával „a valóságosnál kevesebbet, kisebbet mondunk”. [1] Az ide sorolt jelentések eleven vagy többé-kevésbé köznyelvesült metaforák, metonimiák, szinekdochék: pl. egy *pará-nyi*, egy *csöpp*, egy *mákszem(nyi)* igazság; nem ér egy *lukas mogyorót* sem; várj egy *pillanatot* (e helyett: *rövid ideig*). A *kicsinyítés* megnevezést ilyen értelemben használók határozottan elkülönítik ezektől a jelenségektől a kicsinyített névszók stiluskérdéseit. [2] A terminológia egyértelműsége érdekében én ezt a jelenségekört lefokozásnak, negatív túlzásnak nevezem. A lefokozásra van példa József Attila verseiben is:

„Anyám, *falat kenyért* sem ér az élet!”

(Ad sidera... 1923.)

„Kuncog a krajcár: ennyiért
dolgoztál, nem éppen semmiért.”

(Hazám 5. 1937.) [3]

A lefokozás és a kicsinyítő képzés közt lehet némi halvány kapcsolat (1. később). Ez az összefüggés azonban olyan gyenge, hogy a továbbiakban alig kap helyet. A kicsinyítő képzéssel másfajta jelenségek sokkal szorosabban rokonulnak.

1.2. A kicsinyítő képzéssel rokon kicsinyítő nyelvi eljárások. — Feltárásukat megkönnyíti az a felismerés, hogy a képzett szó szintagma értékű. [4] A kérdés tehát az, hogy milyen szintagmának felel meg pl. egy kicsinyítő képzős főnév vagy melléknév. Első megközelítésre megállapíthatjuk, hogy a *fiúcska* = *kis fiú*; *házikó* = *kis ház*. Ezek az egyenlőségek azonban rendkívül elnagyoltak, csak hozzávetőlegesek. A megfelelést pontosabbá tehetjük, ha a *kis* minőségjelző mellé egy másikat is odaillesztünk: *fiúcska* = *kedves* (édes, aranyos, drága, bájos) *kis fiú*. Másszóval: a képzett szó szintagmává oldásából is kiderülhet, hogy a kicsinyítő képzés nem csupán objektív kicsinység ábrázolására szolgáló eljárás (1. később). Másrészt az ellenpróba sem hiányozhat: nincs-e e benne a kicsiséget kifejező minőségjelzőkben is olyan expresszív-szubjektív többlet, mint a kicsinyítő képzőben? A *pirinyó ujj* valóban csak „igen kis méretű ujj”-at jelentene? Van-e valami szabályosság abban, hogy milyen kicsinyített főnév, melyik kicsinyítő jelzős szerkezet kap expresszív többletjelentést, melyik nem? Mennyire származik ez a többlet magából a szintagmából, illetve származékszóból és mennyire a kontextusból?

Újabb kérdés, hogy a kicsinyített névszókkal, kicsinyítő adnominális szintagmákkal párhuzamosan nincs-e efféle hatású jelenség az igék, illetve esetleg az adverbális szintagmák közt. Mennyire kapcsolható ide a lefokozás jelenségeköre?

Mindezek földerítését a választott lírai kontextus meg is könnyíti, hiszen benne műfaji okokból köztudomásúlag meghatványozódik az expresszivitás, a bühleri kifejező vonatkozás; de meg is nehezíti, mert azzal fenyeget, hogy olyan kifejezési többletet is a vizsgált morfémakomplexum sajátjának tüntethet fel, amelyet csupán a szűkebb-tágabb környezet sugároz bele.

De épp a választott lírai kontextus sajátosságai késztetnek annak a kérdésnek a felvetésére is, hogy vajon nincs-e a kicsinyített főneveknek (mellékneveknek stb.) a szintagmánál nagyobb metaforikus, metonimikus vagy hasonlat formájú megfelelője, azaz nincsenek-e kicsinyítő jellegű szóképek, trópusok. Ismét más kérdés, hogy ha ilyenek vannak, mennyire kötetlenek, mennyire váltak már kötötté, frazeológiai egységgé.

2.1. Kicsinyítő képzős névszók. — A tapasztalat azt mutatja, hogy a kicsinyített főnevek kifejező hatása más, több, mint a mellékneveké, illetve az alkalmilag melléknévként használt főneveké és mint az egyéb névszófélék kicsinyítéseié. Ezért az előbbieket külön vizsgálom.

2.1.1. Kicsinyített főnevek. — A nyelvtan és a stilisztika művelői jóval azelőtt tudták, mielőtt a képzett szók szintagmaértékűségének az elvét határozottan kimondták volna, hogy a főnév kicsinyítő képzésének korántsem csak a jelölt dolog vagy személy viszonylagos kicsiségét kell jelölnie. Mind a szépirodalomban, mind az irodalmon kívüli írásosságban, mind a beszélt nyelvben kifejező funkciója is van. Akadémiai nyelvtanunkban már a fejezet címe is utal erre a funkcióra: „Kicsinyítőbecéző képzők”. [5] De nemcsak magyar és nemcsak nyelvtani jelenség ez. WOLFGANG KAYSER óva inti a műelemzőt, hogy a német kicsinyítő képzés értékelésekor a jelenségnek csak erre a látszólag egyértelmű, objektív oldalára szorítkozzék. Helyesen hangsúlyozza, hogy a diminutívák többnyire nem (vagy nem csupán) a tárgy kicsiségét, hanem sokkal inkább, sőt elsősorban a beszélő érzelmi állásfoglalását fejezik ki — a kifejezésnek pontos bühleri értelmében. Tárgyas vonatkozásuk sokkal gyengébb az érzelminél. [6] Ezek a megállapításai érvényesek a magyar nyelvre is. [7]

Van-e egyáltalán a fölismerhető, alaktanilag jól tagolható származékszók közt olyan kicsinyített főnév, amelynek ne volna a viszonylagos kicsiség jelölésén kívül emocionális, kifejezési funkciója? Tudjuk, hogy ma is eleven kicsinyítő képzőinket speciális célra is fölhasználhatjuk: eszköz-, játéknevek stb. képzésére (*nézőke, előke, ülőke, otthonka, bújócška*). [8] E származékszókból azonban nemcsak a kifejezési többlet hiányzik, hanem hiányzik a viszonylagosan kisebb méretek megjelölésének a jelentésmozzanata is. Az effélékbe — jelentéssajátágaikból is következik — a lírai műfajú kontextus sem sugároz be becéző, bizalmaskodó vagy szerénykedő hangulatiságot:

„s az illemhelyen nincs *ülőke*.”

(Párizsi anzix)

A hasonló jellegű játéknevek (l.: *bújócška*) kissé félrevezethetnek. Ezeknek a szavaknak a kedveskedő-becéző érzelmi többlete nem a képző eredetibb funkciójának lappangó továbbhatásából származik, hanem magával a fogalmi körrel van szoros asszociatív viszonyban. Ez a fogalmi körükből eredő hangulati töltése megvan azoknak a játékneveknek is, amelyek nem ilyen termékeny kicsinyítő képzők speciális felhasználásával alakultak: *bújó* — *bújódsi* — *bújócška*, *fogódsi* — *fogócška* — *fogó* — *fogózás* stb. József Attila többször használja a *fogócška* főnevet és a *fogócskázik*

továbbképzett ígét (pl. Tél. 1922., Kedvesem. 1924., Balatonszárszó I. 1936 stb.). A jelölt fogalmi köréből eredő hangulati töltést az e vonatkozásban közömbös kontextus sem oltja ki.

Azonban általában, az esetek nagy többségében az érzelmi többlet magából a képzésmódból, a kicsinyítő képzőből származik. Ez a többlet még akkor is megmarad, ha a költeménynek elsősorban a jelölt viszonylagos kicsiségét kell az adott pon-
ton feltüntetnie:

„Kis lábaskában hazahozta
kegyelmeséktől vacsoráját”
(Anyám. 1931.)

Itt lehangosabban a fogalmi, logikai szintű közlemény szól: kis lábaskába — szűkös, kevéske vacsora fér bele. De ebben a puritán, fegyelmezett érzelmiségű versben a tárgy kicsinyítése-becézése óhatatlanul átcsap a tárgy tulajdonosának, a megrajzolt főalaknak szemérmes, közvetett becézésébe.

Ebből a példából is érezhetjük, hogy a kicsinyítő főnévképzés eseteit tovább kell differenciálnunk: egyrészt a személyek, másrészt a dolgok, tárgyak, más élőlé-
nyek kicsinyítésére.

2.1.1.1. Személyek nevének a kicsinyítése. A viszonylagos, de objektív kicsiny-
ség megjelölése és az érzelmi állásfoglalás különféle fajai közt meglehetősen világos a társítás útja, módja. Az ilyen kicsinyítés az ábrázolás révén azt fejezi ki, hogy a jelölt személy a beszélőhöz képest kicsi, tehát a) ritkábban: jelentéktelen, megvetésre méltó, elhanyagolható valaki (pl. *barátocskám*; József Attila lírájában erre a képzésmódra nincs példa); b) kicsisége miatt támogatásra, védelemre, pártfogásra, becézésre szorul, érdemes rá. Ez az utóbbi kicsinyítési eljárás József Attilánál sem ritka. A költemény kontextusa aztán egyértelműsíti, szűkíti s egyben gazdagítja a kicsi-
nyítés kissé bizonytalan körvonalú pozitív hangulatiságát. Szűkítheti az erős ember-
nek a gyengébb, elesettebb iránt érzett részvéte, szeretete felé:

„Nyirkos görbedő atyáim,
édes sovány *leánykáim*
a tömeg.”

(A tömeg. 1930.: I. még Parasztanyóka. 1922., Reggeli. 1928.)

Az együttérző szeretet és a kedveskedő becézés határát alig lehet megvonni. Kedveskedve becézi a lírai én szerelmesének édesanyját, József Attila Vágó Márta anyját: „*szülőcském*, fillérem aranyja” (Az édesanyjának. 1928.), később magát Flórát: „itt vagy, én csevegőm, óh itt vagy *rabmadaracskám!*” (Én, ki emberként... 1937.) A becézésnek ez a típusa a köznyelvben is egészen általános. De a gyakorlati nyelvhasználatban is, a lírában is összekapcsolódhat ez a közvetlen becézés a kedves személy környezetének, illetve a vele érintkezési, hasonlósági társításba vont elemnek a kicsinyítő becézésével, s ez már közvetett becézés is:

„Jöjj, *testvérkém*, atyánk, a bujdosó nap
a távol falujába ballagott.

...

Reszket — mint ujjunk — mind a *levelecske*”
(Rög a röghöz 1923.)

2.1.1.2. Tárgyak, jelenségek nevének kicsinyítése. — Az ember emberhez vagy emberhez kötődik érzelmileg. A kicsinyített tárgy: egy kissé már emberiesített tárgy is. Mintegy érzelmi birtokbavétel. Mint a József Attila-i megszemélyesítés, megfelelő szövegösszefüggésben az ilyen kicsinyítő képzés is kifejezheti a lírai hős és a valóság közti meghitt kapcsolatot, az összhang élményét, az én biztonságát, azt, hogy itthon van ezen a földön:

„Ritkás erdő alatt a langy tó,
lukba búvik piros *bogárka*,
fű biccen szürke csöpp varangytól”
(Ritkás erdő alatt 1932.)

Ilyen a Harmatocska (1929.) címszava és a közismert Nyár (1930.) *szellőcské*-je is.

Ettől az életérzéstől, melyet a szövegösszefüggés elemei, viszonylatai és maguk a kicsinyített főnevek együtt, egymást támogatva fejeznek ki, a különféle alkotások lírai kontextusai fokozatosan vezetnek a már említett közvetett érzelmi állásfoglalásig. A Falu (1934.) már nem az egyetemes valóság, hanem metonimikusan maga a magyar parasztság. Fölötte virraszt gyengéden és együttérző részvéttel a lírai hős — érzelmeit kicsinyítésekkel is kifejezve:

„Mint egy tányér krumplipaprikás,
lassan gőzölög lusta,
langy esetében a piros palás
rakás *falucska*.

...
„*Akácocskát* babrál a homály.
A fa telt *kicsi keble*
beléreszket, *csöpp* sóhaja száll —”

Még szűkebb körre vonatkozik, tehát még konkrétabb ez az együttérzés a parasztház belsejét idéző Betlehemben (1929):

„Tömpe *szobácska* vert földjére dülnek
két botos pásztor és három király.”

...
„s fodor *leveske* szaga áraszt vigaszt”

Ennél sokkal ritkábban fordul elő a közvetett érzelmkifejezés e területén, hogy ez az érzelmi többlet negatív: gúnyt, lekicsinylést, megvetést fejez ki; a beszélőhöz viszonyított — közvetett — kicsiség tulajdonképpen szellemi, erkölcsi kicsisége a célbavettnek. E ritka jelenséget illusztrálja az Egy költőre (1930.):

„Mit koslat ködgyűrők körül
szárnyaska szamarával,
ha nem vívódik emberül
a népek nyomorával!

...
„sz künn azért zúg nemes viharja,
mert benn a *hasikát* csikarja.”

A kicsinyített tárgyak közvetítette érzelmi állásfoglalás annál inkább olvad össze a közvetlen becézéssel (vagy gúnnal stb.), mennél szerveesebb, szükségszerűbb kap-

csolatban áll a kicsinyített dolog, jelenség az érzelmileg értékelt személlyel. Szinte a közvetlen kedvesség intenzitásával hat a becézendő személy jellemzőinek, tulajdonságainak a kicsinyítése. Figyeljük a Pöttyöst (1928.)!

„Imhol, *őzike*-lépésekben,
kis rüggyel szájában a lány.”

...
Ifjúi kínokban szenvednek
mind-mind a vénülő füvek.
Emlékeznek: mikor is láttak
szellőcske járású szüzet.”

A gyengédség remekének, a „Sok gondom közt”-nek is van ilyen alig közvetve becézgető részlete (1928.):

„leigelgető, borjak közt ülven
orocskájuk is téged idéz.”

A csodálatos záró versszak kicsinyítései azonban az adott összefüggésben többet is kifejeznek:

„Ha kerülsz, ne kerülj el messze,
köténykéd lennék, ne tépj össze,
dalocskád lennék, ne hallgass el,
kenyérkéd leszek, ne taposs el.”

A *köténykéd*, *dalocskád*, *kenyérkéd* ugyan a címzett kedvest is kicsi lánykaként becézi, de ezek a főnevek egyúttal az egyes szám első személyű alanyhoz (a lírai énhez) kapcsolt névszói-igei állítmányok részei is! Igen, a lírai én a szeretett nő tulajdonába, szolgálatára adná magát *köténykének*, *dalocskának*, *kenyérkének*: tehát becézett kisgyermekhez mért valamiknek. De ezzel önmagát is kicsinyíti, a kedvesnél is kisebb — kedvesebb dolgokká varázsolja. Ezt az önkicsinyítést — ennyire beszédes szövegkörnyezetben — igen könnyű értelmeznünk. A lírai hős nem annyira becézni, mint inkább becéztetni akar, maga vágyik gyöngédségre. Jellegzetesen József Attila-i attitűdje ez a szerelmi lírának! A szerelemben is anyai gyöngédséget kereső, arra szomjazó árváé. Nemcsak a Vágó Mártához, hanem — más módon — az Edithez és Flórához írt versek jó néhány is visszhangozza ezt az érzést. Hasonló szerepe van az önkicsinyítésnek a Kiszombori dalban (1927.) és a Gyereksírásban (1928.) is. Így hat a Nagyon fáj (1936.) indító képébe ékelt és zárójellel „mellékesített” hasonlója is a hasonlatnak:

„Kívül-belől
leselkedő halál elől
(mint lukba megriadt egérke)
amíg hevülsz,
az asszonyhoz úgy menekülsz”.

Végző soron nem lényeges, hogy az egér milyen kicsi, nem is azt becézi a képző, hanem annak a gyöngédségvágyát fejezi ki, akit a költemény hozzá hasonlított: az oltalomra szoruló, üzött, esett kis éné (a második személy itt önmegszólító!) — minden sorstársával együtt. Közben pedig enyhíti, gyermekiesíti a zárójeles sor alig leplezett erotikus utalását is.

2.1.2. Mellékevek kicsinyítése. — A *kis*, *kicsi* ronkonértelműin kívül más melléknévet, melléknévként használt más névszót csak ritkán kicsinyít a költő. Az ilyen

kicsinyítések kifejező funkciója nagyjából azonos a főnevekével. Egy negatív funkciójú példát már láttunk is — párban egy kicsinyített főnévvel (Egy költőre: *szárnyas-ka* szamarával, *hasikát*).

A szerénykedő kicsinyítés már nem egészen negatív töltésű. Azt fejezi ki, hogy a beszélő viszonylagos csekélyisége miatt támogatásra szorul, támogatásra érdemes

„Ó, Uram, ajándékozz meg *csekélyke* magammal engem.
De ha nem akarod, ne hallgasd meg szavam.”
(Csöndes estéli zsoltár. 1922.)

Kicsinyített melléknévvel is ki lehet fejezni becézést, a tulajdonos és tulajdona közti érzelmi viszonyt:

„A csorda megjött. Vén, rokkant kapukba
piros lányzók állnak illeteg.
Várják az *egyetlenke* tehenet...”
(A jámbor tehén, 1922.)

Néha azonban szinte másra se jó a melléknév kicsinyítő képzője, hogy nyomatékosítsa, fokozza a jelzett főnév kicsinyítő képzője által kifejezett tartalmakat:

„jönne *rövidke szoknyácskában*” (Magyarország messzire van... 1915.). Aránylag kis számú lírai adatom is, elméleti megfontolások is azt sugallják, hogy a melléknévi kicsinyítés kifejező ereje gyengébb, mint a főnévié. Ennek ellenére ebben a kategóriában is, és ezen belül az alkalmilag melléktnevesült származékszók közt is akad néhány stilisztikai vonatkozásban érdekes eset. Íme, a gúny hangja: „s a *darabkább* utálja már a *darabkát* is” (Hét napja. 1924.). A Szappanosvíz (1934.) haláláról szólva, a szubjektum és a valóság összhangját fejezi ki a melléknévi értékben használt, kicsinyített főnévi tagadó névmás: De amíg ott remeg, / *semmicske* borzongása átjár, — / az én furakvó lelkemet / is megremegetti vergődése.

2.2. A kicsinyítő jelzős szerkezet. — Ha a kicsinyített névszó szerkezet értékű, akkor stilisztikai vizsgálatához szervesen kapcsolódik a *kis*, *kicsi*, *kicsiny*, *apró*, *apróka*, *pici*, *piciny*, *csöpp*, *csöppnyi*, *morzsa* stb. melléknevekkel (ill. főnevekkel) alkotott minőségjelzős szerkezetek tanulmányozása; hozzátartozik az e szintagmákból transzformálható predikatív szerkezeteké is (tehát a *kanálka* mellett a *kis kanál* és a *kanál kicsi* vizsgálata). A fölvetődő kérdések párhuzamosak.

Már a kicsinyítő képzők fajtáinak a hatásfokát is rangsorolnunk kellett volna, de a költő ehhez nem szolgáltatott elegendő anyagot. A fenti melléknévi szinonimasor viszont (a legutoljára felsorolt *morzsa* inkább főnév: ennek kivételével) intenzitásbeli rangsor is — a leggyengébb hatásútól a legerősebbig. Benne hallgatóimnak, rokonaimnak, ismerőseimnek a véleményét összegeztem. De ez a rangsor csakis a szövegösszefüggésen kívül érvényes! A kifejező hatást a szövegkörnyezet teljesen megváltoztathatja, fölerősítheti, vagy tompíthatja. A legkisebb intenzitású *kis* jelző a szövegkörnyezettől támogatva sokkal expresszívabbá válhat, mint a sorozat rangosabb tagjai: „Nagyon kell, most hát isten övja / *kis* csorba *bőgréjét*, szívem” (Csüngője voltam... 1928.) A *kis* minőségjelző fölerősödésével szemben a Tömegben (1930.) gyengül, gyengébb az *apró*: „Mint a megriadt legyek / röpülnek róla a kövek./ Szálló szikla *apró szikra*, / mint ki a szemét kinyitja, / ha vasdorong ütötte meg.

A kontextus hatása igen lényeges. De a *kis* jelzőt, (illetve a *kicsi* melléknévi állítmányt) kivéve, nem a szövegkörnyezet hozza létre a kicsinyítő jelzős szerkezet expresszív, emocionális tartalmait, hanem csupán „becélozza”, finomítja, gazdagítja a szintagmának a kontextustól függetlenül is meglevő, de bizonytalan irányú expresszivitását.

Jóval bonyolultabb a *kis* jelzők megítélése. A szerkezet expresszív, ha az alaptag jelentéséhez pozitív vagy negatív érzelmi állásfoglalás társul. Általában nem expresszív az ún. „műfajosult tárgynevekben” (Deme László kifejezése), [9] amelyeket helyesírásunk általában egybeírással jelöl, pl. *kisbőgő*, *kisfröccs*, *kiskandál*, illetve az ezekhez hasonló altípusnevekben, mint *kisgazda*, *kisiparos*, *kispolgár* és a jelentéstanilag valódi összetételekben: *kisasszony*, *a kiskésit!*, *kiskun*. Az alapszó jelentése azonban itt is expresszívvá teheti az alakulatot (*kisgyermek*, *kisfecske*, *kisdobos*). De ezzel még nem merítettük ki a kérdést. Én általában úgy látom, hogy minél inkább megkülönböztető funkciója van a mondatban a *kis* jelzőnek, annál kevésbé expresszív, és fordítva: minél jobban közeledik a kiemelő jelzőkhöz, annál gazdagabb a kifejező tartalma. (Máshol már többször is megírtam, hogy megkülönböztető és kiemelő jelzők közt széles átmeneti sáv húzódik!). [10]

A költő a *kis*-et mindig kifejezési célokra használja fel — szinonimáival együtt. A kifejezési lehetőségek színeképe éppolyan, mint a kicsinyített névszóké. Megfelelő kontextusban a jelzői kicsinyítés is kifejezhet (nyomatékosíthat, fokozhat) negatív érzelmeket, gúnyt, megvetést:

„Ó, kik nőttek felhőt levedzvéen,
bodzás *kis fenék* —

nézzétek, im, országúton, némán
vándorolnak ki a jegenyék!”

(Magyar Alföld. 1928.)

„Nyugtasd a gazdagok riadt
kis lelkét — lesz majd kegyelem.”

(Szállj költemény. 1936.)

Figyeljük meg, hogyan váltja át a szerkezetek további jelzője, a *bodzás* és a *riadt* a *kis* megkülönböztetőt kiemelővé!

A tisztán negatív funkciójú kicsinyítő jelzős szerkezet azonban éppúgy sokkalta ritkább a pozitív érzelmi állásfoglalást kifejezőknél, mint a kicsinyítő képzős névszók közt is csak szorványos a negatív hatású.

A két pólus közt itt is a szerénykedés kifejezése az átmenet:

„bennük már isten álmodozik,
álmodik tágas, erős égről,
kicsiny fiának nagy szivéről.”

(Isten, 1925.; vö. még Nem emel föl. 1937.)

Ugyanez predikatív szerkezetben:

„Láttam, Uram, a hegyeidet,
s olyan *kicsike vagyok én*.”

(Isten. 1926.)

Hogy a valóságot meghitten emberiesítse, kezéhez szelídítse, a kicsinyítő mellékneveket éppúgy fölhasználhatja a lírikus, mint a kicsinyítő képzést. A Tündő-sorozat Vihar című miniatúrájában (1931.) az ereje teljében levő én csodálkozik rá a megszelídíthető valóságra:

„Mint gyerek a páncélos bogarat,
két ujjal megfogtam hóna alatt,
imígy morogván: Ez hát a vihar!
S kapálódzott *kis villámaival*.”

A valóság az én alatt áll, becézni lehet (Beszél a tej. 1931.):

„Csöpp, gyenge, csetlő-botló *reggel*”.

(L. ugyanerre még a Hangya „csöpp árnyéká”-t és a „Ritkás erdő alatt”ból már idézett „csöpp varangy”-ot!)

Ha a minősített: személy vagy közösség, illetve ha személynek vagy közösségnek valamilyen közeli sajátsága, vonatkozása, tulajdona, akkor a kicsinyítő melléknév a személlyel, közösséggel szemben elfoglalt érzelmi állásfoglalást fejezi ki. Ez többnyire pozitív, de a kontextustól függően igen sokféle árnyalata lehet. Részvét, együttérzés a szegényparasztsággal:

„Hátha kenyér nő idegen igán.
Lassan ügetnek, barnák s csontosak.
Csöpp cókókjuk gunnyaszt a taligán.”
(Határ. 1932.)

Az „Elköszönő szelíd szavak”-ban (1923.) a lakóhely szeretete:

„mert menni kell és én már meg se kérdem,
hogya többet ér-e a rideg Öröklét,
az egész világ *kicsi városomnál*.”

Kedveskedést, becézést e kicsinyítő jelzős szerkezetek különösen olyan szövegkörnyezetben fejezhetnek ki, amelyben van nyelvtani második (vagy többes első) személy, tehát közvetlen felhívott, címzett:

„Ívlámpák vagyunk egymás szívei fölött, a *kicsi madarakat* látod-e vállainkon?”
(Érik a fény, 1925.)
„Képedet halk ritmusok ősi habján
hadd viszem csak, szép, *kicsi lány*, magammal.”
(Útrahívás. 1923.)
„*Kedveském*, ha szemed lágy lobogásait
összegyűjthetném s *pici polcaink* közt
libbennének —”
(217. sz. töredék)

A lírai hős szeretet- és gyöngédségvágát kifejező példák sem hiányoznak. Közvetve, önkicsinyítő is a Reménytelenül (1933.) híres záró versszakának alább kiemelt szintagmája:

„A semmi ágán ül szívem,
kis teste hangtalan vacog,
köréje gyűlnek szeliden
s nézik, nézik a csillagok.”

A kicsinyítő jelzős szerkezetek kapcsán vissza kell térnünk terminológiai bevezetőnkhez. ZLINSZKY képszerűen lefokozó, negatív irányban túlzó szóanyagából [11] a *csepp*, *szikra*, *parányi*, *morzsa*, *mákszem*, *makula*, *csipetnyi*, *hajszálnyi*, *körömfeketényi* a mondatban minőségjelzői feladatot is betölthet (a *fabatkát*, a *fagaras* pl. már nem!). Itt tehát a kétféle értelemben vett kicsinyítés érintkezik. E metaforák többsége lexikalizálódva elvesztette eredeti szemléletességét, legfőljebb érzelmi, kifejező többlete maradt meg. A lexikalizálódás mértéke azonban más-más. Általában már nem idegenkedünk az „egy csöpp kenyér” szintagmában rejlő képzavartól, de

még határozottan elvetjük az effélét, mint „egy mákszemnyi borom sincs”, „egy körömfeketőnyi fekete (kávé)”.

2.3. A cselekvés elaprózódása, kicsinyítése. — Régi magyar nyelvtanok még ismernek kicsinyítő igéket [12]: ezek közé sorolják a gyakorítók jelentős részét. De egy régi költőt is idézhetek, Berzsenyit: „A *csatináz* a *csattog*-nak, a *döngécsel* a *döng*-nek a diminutívuma”. [13] Újabb nyelv művelőink közül KOSSA JÁNOS mondja ki leghatározottabban, hogy komoly, magasztos, fenséges életpillanatok, érzelmek, cselekedetek leírásához akkor sem használhatunk erősen gyakorító, a cselekvést elaprózó igéket, ha az ábrázolt folyamatra objektíve jól illene is az ige jelentése. [14] Akadémiai nyelvtanunk is kimondja, [15] hogy az elaprózott cselekvést jelölő igéink lehetnek lekicsinylő, és lehetnek kedveskedő, familiáris hangulatúak (az előbbire példa a *-gat*, *-get*, az utóbbira az *-ékol*, *-ikol*, *-kál*, *-kél*, *-dogál*, *-dégél*, *-dögél* stb.). E hangulati tényezők ereje a lírai alkotásban — épp a műfajcsoport sajátosságaiból következőleg — meghatározódik. Persze, nem gondolhatunk képzett ige és kicsinyített névszó közt sem merev kifejezési-hangulati párhuzamra. Érdekes, hogy hiába „apró” cselekvés a mozzanatos vagy kezdő igével jelölt folyamat, becéző, kedveskedő hangulata az ilyen igének szinte egyáltalán nincs.

De még a gyakorító igék említett tekintélyes hányadának sincs olyan erős hatásuk, mint a kicsinyített névszónak. A versolvasó olykor kételkedik is: vajon valóban magából a képzett igéből árad a kedveskedő hangulat, vagy talán mégis a szövegösszefüggésből? Éppen József Attila harmatos-üde szerepverse, a „Fiatal asszonyok éneke” (1926.) oszlathatja el legjobban ezeket a kétségeket. A verset átáró nagy-nagy kedvesség, becéző szeretet nem áradhat az egyetlen kicsinyítő jelzős szintagmából: „gömbölyödő *kis hasunkat nézegetjük hajnalban*”. A zárósrornak ez a szerkezete csak „gyűjtőzsinór”, amely a többi eszközhöz, a halmozott kedveskedő-gyakorító igékhez vezet. A vers összesen tizennyolc sorában a következő ilyen igealakokat találjuk: *tapogatja*, *terelgeti*, *emelgeti*, *törülgetünk*, *lépegetünk*, *hempereg*, *ingerkedünk*, *játszadozunk*, *ölelgetjük*, továbbá a már idézett *nézegetjük*.

A Pernyetáncra (1928.) anakreoni jambusaiban nincs is kicsinyítő képzős névszó vagy kicsinyítő jelzős szerkezet. Helyettük a kedveskedő hangulatú gyakorító igék hatnak a hatásfokozó szöveggörnyezetben: „Te tűzkazal, mint pernye, / úgy *röpködök* köröttem./ Bicegve szállok édes / kunkorgó száraidból”; uo. még *fickándó*, *nyújtózva*.

Máshol [16] részletesen elemeztem — és új kéziratos József Attila-kommentárkötetemben még behatóbban elemzem — a Medáliák ciklus (1928.) tizenegyedik darabját. Más érvekkel is bizonyítom, hogy a huszonhárom jáspiskoronás király és az ugyanannyi „csámpás kölyök” ellentétében csúnya tévedés volna kizsákmányolók és kizsákmányoltak, elnyomók és elnyomottak antagonisztikus ellentétét látni. Cáfolatomat erősítik az ilyen véresen komoly ellentéttel összeférhetetlen kedves hangulatú gyakorító igék is: a királyok *edegélnek* (így!), a kölykök *szürcsölöznek*. Emlékezzünk csak egy másik József Attila-versre: a tátott tőke sárga szája nem eddegél, hanem fal, zabál!

Olykor-olykor nem önmagukban idézik elő a kicsinyítés hangulatát az elaprózó-gyakorító igék, hanem a kicsinyítés más eszközeinek a hatását fokozzák. A „Sok gondom közt” számos kicsinyített főnévnek expresszivitásához társul egy gyakorító igenév hasonló hatása is: „*lelelgető* borjak közt”, és a gyakorítás jelentésmozzanata megvan a vers néhány visszaható igéjében is. Ezek azért is érdekesek, mert a kicsinyítő hatás az ige alapjelentésének ellenszegülve jut érvényre a támogató szöveggörnyezetben (*vesződöm*, *mérgelődöm*). Becéző hangulatú az egyéni formálású deverbális *bóbiskós* melléknév is.

Ismét hangsúlyozom: a gyakorító igék kicsinyítő-becéző hatása a lírában sokkal rejtettebb, tompítottabb, mint a névszói kicsinyítő eljárásoké. Korántsem csak pusztán eszközváltás, hanem tartalmi jelentősége is van, ha a költő az egyik kicsinyítő eljárásról áttér a tompítottabb hatású másikra. E tekintetben igen tanulságos József Attila szerelmi lírája. A Vágó Márta iránt érzett szerelem a tündéri játék, az idill, a gyermeki derű hangját szöszöltette meg 1928-ban. Sok az elaprózó-gyakorító ige, de számos névszói kicsinyítést is idézhetünk ebből a verscsoportból. Szántó Judit: az elvtársi élettárs. Szerelem és emberi gond, szerelem és szocialista eszmeiség egyesül a hozzá szóló versekben, töredékekben: a kicsinyítő eljárások szemmel láthatólag megriktnak. Gyömrői Edit az elszabadult szenvedély hangjait szöszöltette meg a költő szerelmi lírájában. A „Gyermekek tétél”, az „Aki szeretni gyáva vagy...”, a „Nagyon fáj”, a „Majd megöregszel” és e verscsoport többi tagja csak nagyon elvétve használ névszói kicsinyítést, elaprózó-kicsinyítő gyakorító igt.

És végül Flóra? A hozzá szóló költeményekben nincs már gyermeki derű, nincs fékevesztett indulat sem. Ezek a versek olyan művészi alkotások, amelyek — mintegy magáncélra — bizonyítéknak is születtek: bizonyítani, hogy fegyelmezett, érett, komoly, felnőtt ember áll mögöttük; bizonyítani, hogy ez az ember megbízható, és érdemes arra, hogy végleges élettársa legyen egy nagyon értékes nőnek. Egyetlen kicsinyítő-képzés van bennük (a leggyengébb darabban: *rabmadaracsám*). S nemcsak a magasabb hőfokú *kicsi*, *kicsiny*, *kicsike*, *pici*, *piciny*, *picike*, *apró*, *apróka*, *csöpp*, *csöppnyi* kicsinyítő jelző hiányzik a Flóra-versekből, hanem a *kis* melléknévi minőségjelző is! Nem olvadhat föl a lírai a lágy érzelmekben, állandóan bizonyítania kell. A becézést e költemények csak a legszemérmesebb módon fejezik ki: a kedvest körülvevő természet aprócska történéseinek nagyon közvetett, kedveskedő-gyakorító ábrázolásával: Flórának „szemében csikó *legelészget*” (Flóra 5. Megméressél! 1937); ugyanebben a ciklusban a Hexaméterek című darab is tele van gyakorító, kezdő és mozzanatos igékkel, származékokkal:

„Roskad a kásás hó, *cseperészet* a bádogeresz már...”

...

„E csevegő szép *olvadozásban* a gyászt a szívemről
mint sebről a kötést, te leoldtad —”

2.4. Van-e adverbális kicsinyítő szintagma? — Kétségtelen, hogy a gyakorító-elaprózó származékgigéknek is szintagma értékük van. Persze nem minden gyakorító igenek van kicsinyítő hangulata. De még azokat sem oldhatjuk mindig hasonlóan expresszív értékű szerkezeté, amelyeknek megvan ez a kifejező többletük. Példa: a *rágcsál* kicsinyítő ige. [17] A következő szintagma-egyenértékesei: *hosszan*, *hosszadalmasan*, *huzamosan*, *tartósan*, *gyakran*, *ismételten*, *újra meg újra*, *fokozatosan* *rág* viszont nem tartalmazznak kifejező többletet. Az *apránként*, *lassacskán*, *lassanként* *rág*, *elrág* ismét kifejező. A feloldásban a kicsinyítés forrása nyilván a szerkezet determinánsa, bővítményi tagja.

Csakhoggy mi zárhatná ki, hogy kicsinyítő jelentésű adverbális bővítmény ne csak folyamatos-tartós, hanem befejezett, mozzanatos, kezdő igehez is csatlakozzék? Semmi. A határozói értékű (*egy*) *kicsit* tárgy egyaránt járulhat folyamatos és befejezett igehez, Két sor az Anyám című közismert költeményből: „*s ült egy kicsit* a félhomályban —”. „*A mosástól kicsit meggörnyedt*”. További kérdés, hogy az ilyen *kicsit meggörnyedt* szerkezeteknek megvan-e ugyanaz a kifejező erejük, mint az *ült egy kicsit*-féleknak, illetve az *üldögél* igeinek. Egyetlen költői életműnél jóval nagyobb anyagot kellene áttekintennem, hogy az itt fölvetődő kérdésekre felelhessek.

3. A képi kicsinyítés. — Szerencsésen a múltba tűnt az a felfogás, amely a költői eljárások közt mereven szétválasztotta a szemléletességre törekvést és az érzelm-kifejezést. Igazán jó lírai kép sohasem csak a képzeletnek szól, hanem mindig az érzelmenek is. Már deduktíve is megjósolhatjuk: lenniük kell olyan metaforáknak, hasonlatoknak (nagyobb képekről most nem is szólva), amelyek úgy azonosítanak, úgy hasonlítanak össze nagyon kicsivel, hogy az általunk tárgyalt névszói és igei kicsinyítéshez hasonló kifejező hatást érnek el. MÉRLEGELJÜK ERRŐL az oldalról József Attila néhány metaforáját! A Margaréta (1930.) című versből idézem:

„...A berekháti köd
pamutpapucsban lépked szívemen.”
„hever lábamnál a szél és morog:
borzas a szőre. Sóhajt a világ.”

Mivé változott így a köd? Dédelgetni való kis öreganyóvá! (Netán a mamává?) Mivé a szél? Kedves, kócos kis kutyává. S mivé az egész világmindenség? Merengő, bánatos emberré, olyanná, akinek a lelkiállapota, hangulata azonos a vers lírai hőisével. = A különben negatív hangulatú *homály* gyöngédséget ébresztő kedves madárkává válik a Betlehemben (1929.): „csüggedt *borókán fészkel a homály*”.

A kicsinyítő-becéző hatás néha majdhogynem játékosan bujkál a képben: „Aranyos lapály, gólyahír” (Nyár. 1930.) Persze, a lapály aransárga a virágoktól: de a költő nem aranyló-t írt, amely egyértelmű lett volna! Az *aranyos* poliszémiáját viszont nem semmisíti meg a lírai kontextus: az a lapály nemcsak aransárga-aranyló, hanem aranyos-kedves is!

A hasonlatok közt ritkább a kicsinyítő jellegű: „reszketek, mint a fű...” — mondja a Harmatocska (1929.) énje; didergek és kicsi vagyok, védelemre szorulok. A Munkások (1931.) másképp is kicsinyített *falu*-jába is irradiálódik hasonlójának, a levert madárfészkeknek a pozitív-kicsinyítő hangulata: „s *mint fészket* ütik le a *kis falu*”.

A képi kicsinyítés negatív érzelmeket is kifejezhet: gúnyt, megvetést, fölényt. Egy szemelvény az (Ős patkány terjeszt kórt...) című kései (1937.) költeményből:

„Lógatják szárnyuk az inségnek
gombostűjére szúrt nyarak.
Bemásszák lelkünket a gépek,
mint aluvót a bogarak.”

Képi kicsinyítés tehát van, és további vizsgálatra érdemes jelenség.

4. Itt azonban meg kell elégednem a problémák fölvetésével, a jelenségek kereteinek fölvázolásával. Mégis szeretném hinni, hogy tanulmányom nem csupán problémafölvetés, hanem használható irányelveket is ad a kutatás folytatásához. Ezek nagyjából a következők: nincs kínai fal képiség és kifejezőség közt; igei és névszói stílusjelenségek közt sincs; a szemantikailag eleven képzett szavak szintagmaértékűsége a stilisztika számára is gyümölcsöző; a homályos-általános expresszívítást az adott szöveggörnyezet specializálja, irányozza be különféle pozitív vagy negatív tudattartalmak, érzelmek, hangulatok kifejezésére.

JEGYZETEK

[1] A magyar stilisztika útja 1961. 145; SZATHMÁRI ISTVÁN. Uo. 463—4; FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI. A magyar stilisztika vázlata 1958. 148.

[2] ZLINSZKY ALADÁR: A magyar stilisztika útja. 1961. 168; FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI i. m. 228; J. SOLTÉSZ KATALIN, Babits Mihály költői nyelve, 1965. 157.

- [3] Ez utóbbi szemelvényt idézi SZATHMÁRI ISTVÁN is (A magyar stilisztika útja 464; A magyar stilisztika vázlata 148).
- [4] L. KÁROLY SÁNDOR: Általános Nyelvészeti Tanulmányok I. 1963. 161—86; Uő.: NyK. LXVI, (1965): 273—89; Uő.: Általános Nyelvészeti Tanulmányok IV, (1966): 91—104; BERRÁR JOLÁN, Nytud. Ért. 58. az. (1967): 77—81; Uő.: Általános Nyelvészeti Tanulmányok V, (1967): 77; KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan 1970. 258, 350, 354 stb.
- [5] MMNyR. I, 400, uo. még 400—4; ezen kívül D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története 1958. 13, 114—6 stb.
- [6] WOLFGANG KAYSER, Das sprachliche Kunstwerk. 8. kiadás. Bern—München, 1962. 108; vö. még DIETER FAULSEIT — GUDRUN KÜHN, Stilistische Mittel und Möglichkeiten der deutschen Sprache. 2. kiadás. Halle (Saale) 1963. 119, 131—2; ELISE RIESEL, Der Stil der deutschen Alltagsrede. Leipzig, 1970. 31, 285—8; WALTER JUNG, Grammatik der deutschen Sprache. Leipzig, 1968. 422—3; az oroszban: VOJNOVA—VOLOSZATOVA—KISZELJEVA—MATVEJEVA—ROGOVA Prakticesszkaja sztyilisztika russzkovo jazika. Leningrád, 1964. 110.
- [7] SZATHMÁRI i. m. 168, 463—4; FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, i. m. 228; J. SOLTÉSZ KATALIN i. m. 157.
- [8] MMNyR. I, 401.
- [9] Helyesírási rendszerünk logikája. MNyTK. 110. sz. 18.
- [10] Magyartanítás IX. (1966): 247—53, „A líra: logika” 1968. 89—96.
- [11] A magyar stilisztika útja 145; vö. még PROHÁSZKA JÁNOS: Nyg. LXXXII. (1962): 376—9.
- [12] Idézi CSÜRY BALINT, NyF. 63. sz. 25, 27.
- [13] Észrevételek Kölcsény recenziójára (BERZSENYI DÁNIEL, Válogatott művei. Bp., 1961. 276.)
- [14] KOSSA JÁNOS, Így írunk mi I, 1962. 96—7.
- [15] MMNyR. I, 345, 347, 349, 350—1.
- [16] Palócföld 1969. III, 3. sz. 46—50.
- [17] MMNyR. I, 351.

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ УМЕНЬШИТЕЛЬНОСТИ В ЛИРИКЕ

Г. Төрök

В работе различается уничижительная уменьшительность и отрицательное преувеличение. В категории, выделенной таким образом, анализируются следующие типы явлений:

а) уменьшительные формы имён; б) уменьшительные определительные (или предикативные) словосочетания; в) многоактные — уменьшительные глаголы; г) уменьшительные адverbальные синтагмы; д) метафора и сравнение как средство уменьшительности. Автор руководствуется принципом, по которому производное слово функционально является синтагмой. Он пытается связать имённые и глагольные стилистические явления. На материале лирики Йозефа Аттилы в статье исследуется, как общее значение слова конкретизируется и специализируется в поэтическом контексте.

ZUR STILISTIK DER LYRISCHEN VERKLEINERUNG

Von G. Török

Die Abhandlung sondert die Verkleinerung von der Degradierung und der negativen Übertreibung ab. In der auf solche Weise geklärten Kategorie werden die folgenden Erscheinungsgruppen behandelt: a) Bildung der Verkleinerung von Nennwörtern, b) diminutiv-attributive (bzw. prädikative) Konstruktionen, c) zerteilend-diminutive Verben, d) diminutiv-adverbiale Syntagmen, e) Metapher und Gleichnis als Mittel der Verkleinerung. In den Erörterungen wird das Prinzip der Syntagmawertigkeit des gebildeten Wortes zur Geltung gebracht, der Autor bemüht sich, die nominalen und verbalen stilistischen Erscheinungen miteinander zu verbinden. Es wird in der Lyrik von Attila József gezeigt, wie der ausserhalb des Kontextes nur verschwommene und allgemeine Ausdruckswert in der Dichtung konkretisiert und spezialisiert wird.